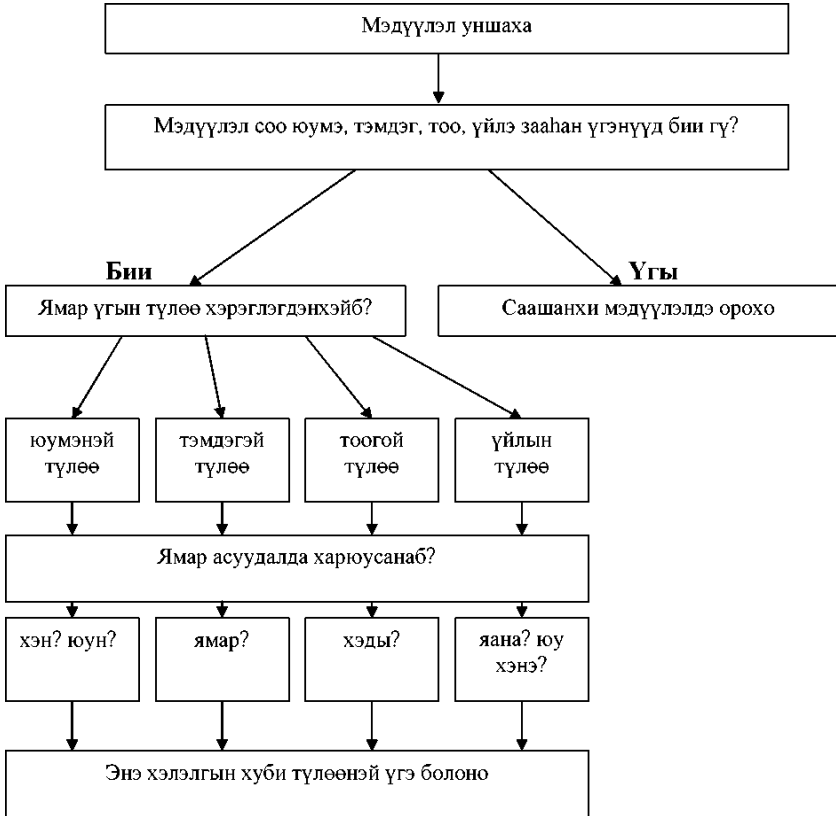
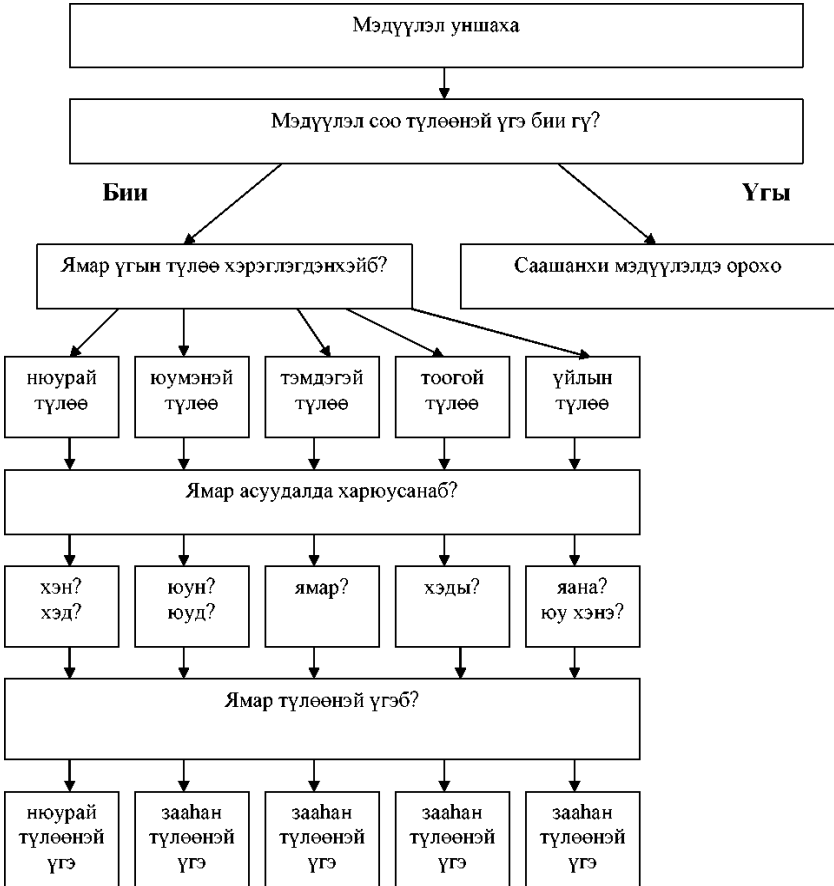


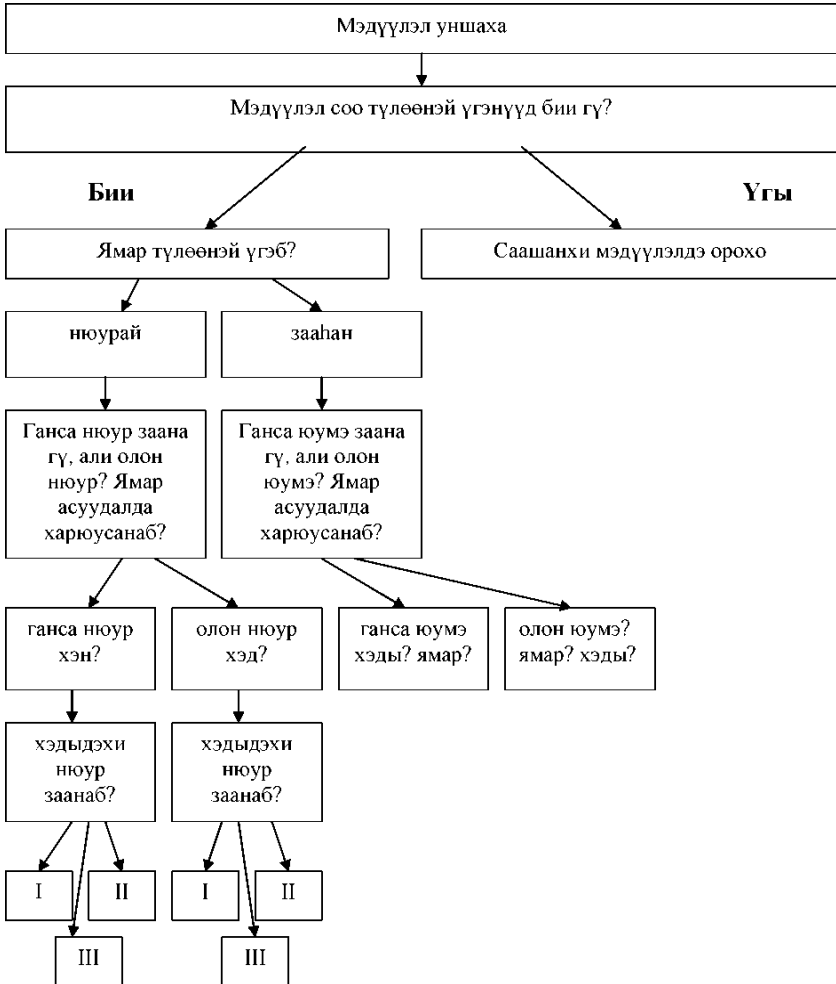
Формирование понятия «түлөөнэй үгэ»



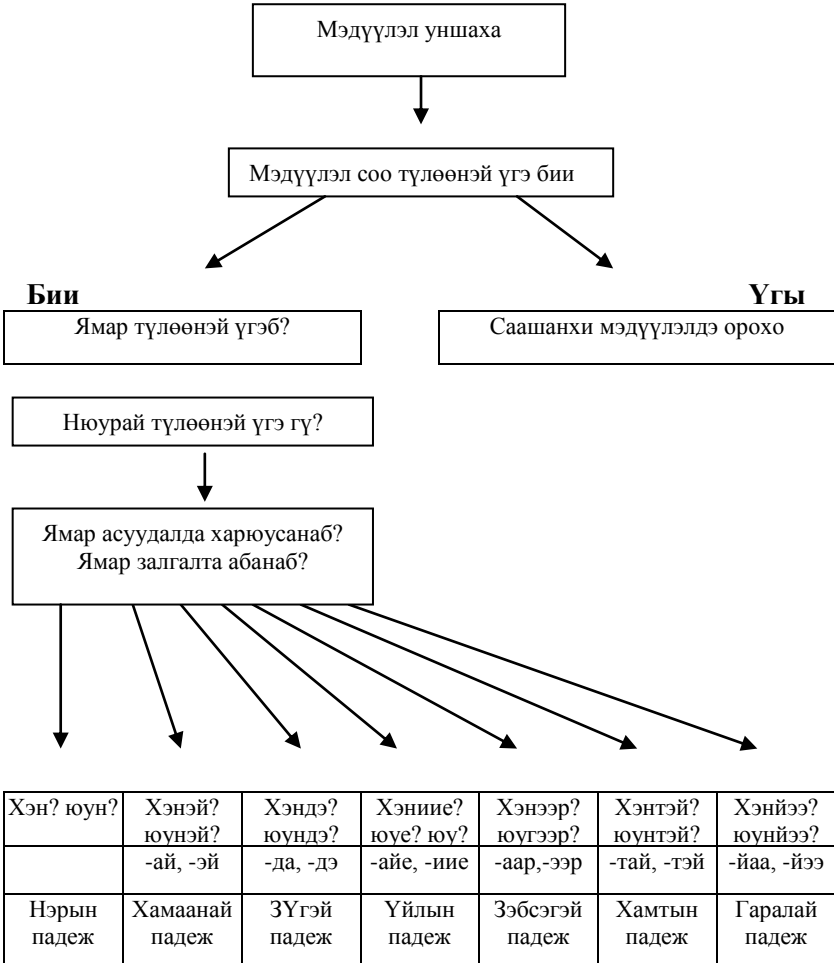
Формирования понятия «разряды местоимений»



Формирование понятий «лицо» и «число»
Формирование понятия «падеж»



Формирование понятия «склонение местоимений»



Тексты для самостоятельной работы

1. Шүлэг ураар уншагты. Танай эжы хаана хүдэлдэг бэ? Карта хэрэглэжэ, түлөөнэй үгэнүүдые ологты. Түлөөнэй үгэнүүдые түүжэ бэшээд, хаалта сонь асуудалнуудые табигты. Сээжэлдэгты.

... Эжы — доктор манише эмиэлнэ,
Эжы — багша хургуулида хүдэлнэ.
Эжынэр хэнише хаа, манда үнэтэй,
Эжынэр хэнише хаа, манда хэрэгтэй.
Летчик эжы агаараар нишдэнэ —
Энэ ехэл хайн гээшэ.
Повар эжы компот бэлдэнэ —
Энэ ехэл хайн гээшэ.

(Г. Чимитов)

2. Энэ рассказ уншаад, таанар юун гэжэ хананат? Өөрынгөө ханамжа хэлэгты. Энэ рассказ соо ямар түлөөнэй үгэнүүд дайралда-наб? Доогуур зураатай үгэнүүд ямар үгэнүүдэй түлөө хэрэглэгдэн-хэйб? Түлөөнэй үгэнүүдые ямар үгэнүүдэй түлөө хэрэглэгхэйб, тэрэ үгэнүүдтэйн шэлэжэ бэшэгты.

Нүхэд

Эжынь Содном хүбүүндээ хэлэбэ:
- Жамбалтай бу наада! Тэрэшни муу хүбүүн ха юм.
- Эжы, би хайн хүбүүн гээшэ гүб? — гэжэ Содном хураба.
Эжынь харюусаба:
- Шимни ехэ хайн хүбүүн гээшэш!
- Яагаа хайн гээшэб! Жамбал намтай наадаха эрхэтэй ха юм, — гэжэ Содном угаа баярлаба.

(«Үхибүүд хэлэнэ»)

3. Рассказ уншагты. Танай тоонто нютаг ямар нэрэтэйб? Энэ рас-сказ соо түлөөнэй үгэнүүд бии гү? Ямар түлөөнэй үгэнүүд бэ? Нью-рай түлөөнэй үгэнүүдэй ньюурыень, тооень, падежыень заагты. Тэдэ текст соо ямар үүргэ дүүргэнэб? Өөрынгөө тоонто нютаг тухай хөөрөжэ үгэгты.

Тоонто нютаг

Үбгэн аба аша хубуун хоёр хабарай дулаан наранда газраа нууна.

- *Тоонто нютагнай ямар найхан гэшиэб даа ...*

- *Юундэ тоонто нютагнай гэнэт?*

- *Түрэнэн гарахан нютагаа тоонто нютаг гэдэг юм. Эндэ би, шини баабай, ши өөрөө түрөөш. Манай бултанай тоонто нютаг болоно.*

- *Тэдэ хараасгайнуудай тоонто нютаг баһа эндэ гү?*

- *Тиимэ. Зуб ажаглааш, ашамни. Эдэ хараасгайн бүлэ хуушан гэртээ - ургайдаа, тоонто нютагтаа аяар халуун оронһоо бусажа ерээд, сүлөөгүй ажаллажа байна. Хөөрхэд, үндэгэлхэээ бэлдэжэ байна.*

(Цогто Номтоевой хөөрөөгөөр)

4. Энэ хубуун басаган хоёр яагаад бэе бээ ойлгобо гэшэб? Мүнөө сагта иимэ ушар дайралдадаг гү? Энэ онтохон соо ямар түлөөнэй үгэнүүд хэрэглэгдэнхэйб? Ньюрай түлөөнэй үгэнүүдые нэгэ столбигто, заахан түлөөнэй үгэнүүдые нүгөө столбигто түүжэ бэшэгты. Ньюрай түлөөнэй үгэнүүдэй нюурыень, тооень, падежыень заагты. Заахан түлөөнэй үгэнүүдэй тооень заагты. Энэ хоёр мэдүүлэл соо тэрэ гэжэ үгэ ямар түлөөнэй үгэ болоноб?

Буряад арадай онтохон

Урдын урда сагта уужам нэгэ нютагта нэгэ басаган байба ха. Тэрэ басаган сэбэрхэн, үндэгэн сагаан шарайтай, ута хара үһэтэй, үндэр, туранхай байба ха. Тэрэ гоёор дууладаг, хубсаһа бэрхээр оёдог, амтатай эдэе бэлдэдэг бэрхэл басаган байба ха.

Нэгэтэ басаганда нэгэ хубуун ерэбэ, тэрэ морёор ябаба. Моринишь ехэ түргэн, хүсэтэй морин байба. Хубуун басаганда ерээд: «Шамда дуратайб — намда хадамда гарыш даа, минии һамган болыш даа», — гэжэ тэрээндэ хэлэбэ. «Би томо гэртэйб, шимэ гоё моритойб, үшөө ехэ мунгэтэйб», — хубуун тэрээндэ хэлэбэ. Тиихэдэнь басаган хэлэбэ: «Үгы, намайе хулысьи даа, намда мунгэн хэрэггүй, томо гэришь хэрэггүй, шимэ моринишь хэрэггүй. Шинии һамган болохогүйб. Баяртай».

Хубуун ехээр муудаад, һамгагүй гэртээ ябаба. Гэнтэ тэрэ харгыдаа гоё сээсэг харбаба. Тэрэ сээсэг абаад, баһа басаганда ошобо.

«Энэ сэсэг абыш даа, минш иамган болыш даа», — гэжэ тэрэ басаганда хэлэбэ. Басаган сэсэг абаад, ехэ баяртай болобо, гоё дуу дуулаба. «Би шамда дуратайб», — гэжэ тэрэ хүбүүндэ хэлэбэ. Тиигээд сэсэгээ абаад, хүбүүнэй гэртэ ошобо.

(Г. Цыбикжабай)

5. Та ямар эдеэндэ дуратайбта? Зааһан түлөөнэй үгэнүүдые түүжэ бэшээд, мэдүүлэлнүүдые зохёогты. Ньюрай түлөөнэй үгэнүүдэй нюурыень, тооень, падежыень заагты.

Буряадуудай эдеэн

Буряадууд малиша зон гэжэ мэдэнэбди. Тиимэхээ буряад арадай гол эдеэн — сагаан ба мяхан эдеэн болоно. Гүөөр хэһэн эдеэ «сагаан эдеэн» гэжэ нэрлэдэг юм. Гүөөр элдэб табаг бэлдэдэгбди. Жэһээлхэдэ, тараг, айраг, үрмэ, зөөхэй, тоһо, хурууд, уураг, ээзгэй, айрһан, хүрэнгэ, аарса, хоймог г. м.

Мяхан эдеэн элдэб байдаг юм. Энэ хадаа бууза, бүхэлееэр, хирмаса, төөлэй, дала, үбсүүн, хушуур, шарбин, хотын шуһан, орёомог г. м.

Минш эгээл дуратай, эгээл амтатай эдеэн бууза юм ааб даа. Буряад гүрэндэ ямаршые яһатанай хүн энэ табаг эдихэ дуратай. Би хадаа энэ табаг һайнаар хэжэ шаададагби. Энээниие намда эжым заажэ үгөө. Мяхан эдеэнэй дээжэ төөлэй болодог. Энэ табаг хүндэтэй, үндэр айлишадта баридаг юм.

Буряад эдеэн манай заншал ха юм. Бидэ тэрэнэ мартаха ёһогүйбди.

(С. Жанаев)

6. Шагай наада наадажа шадаха гүт? Ямар наадануудые мэдэхэбта? Точконуудай орондо таараха падежэй залгалтануудые табигты.

Шагай наадан

Шара, улаан, ягаанууд –

Шагай нам... байхал даа.

Нагаса эжым ханзаһаа

Нам... гарган үгөөл даа.

Шагай, шагай, шайхан –

Шагай наадан гайтайхан.

*Ёрхоо зүбөөр барижа,
Ёһоор харбан наадайл.
Хонхо, морин, бүхэнүүд
Ходол дабхар буунал даа.
Нагаса эжым шагайнууд
Нам... хайнаар буунай даа.*

(Ц.-Д. Дондогой)

7. Таанар аха хүндэ хайшан гэжэ хандадагбта? Танихагүй хүндэ хайшан гэжэ хандахабта? Карта хэрэглэжэ, түлөөнэй үгэнүүдые элирүүлэгты. Танай класста ондоо хотоһоо үетэнтнай айлшалжа ерэбэ. Таанар хайшан гэжэ танилсахабта? Танилсалгын түсэб зохё-ожо бэшэгты.

Та

Валя гоё куклатай. Тэрэнь сэсэгтэй эрээн платитай, сэгээн сэнхир нюдэтэй. Тэрээнээ Артистка абгай гэжэ нэрлэдэг. Вашин куклаар наадалсахаяа Дулма ходо ерэдэг байба. Валя Дулма хоёр куклаяа хара миисгэйнгээ нюрган дээрэ гаргахадань, ходо унагаажархидаг байба.

Дулма дураа гутаад:

- Ши юундэ унанабиш? — гэбэ.

- Дулма, юундэ ши гэнэбиш? Энэшни заахан хүүгэд бэиш, театрта дуу дууладаг артистка бишуу, — гэжэ Валя Дулмада зааба.

- Тээд хэн гэхэ һэнбиб?

- Та гэхэ байгааши!

- Үгы, би та гэхэгүйб: ши, ши...

Валя гомдоһон янзатайгаар ооглобо:

- Буладхай, өө, Буладхай!

Стойлой сана һуугаад, хэшээлдээ бэлэдхэжэ һууһан Буладхайнь Валя Дулма хоёр тээшэ хараадхина:

- Юун болооб?

- Дулма куклыемни ши, ши гэнэ.

Булад тэдэ хоёрые хаража, энэбхилээд гээд хэлэбэ:

- Валя, ши юундэ хобуушан шэнги халтад гэхэдээ, шигэнэл, тишгэнэл гэнэши! Бү тишгэ!

- Болёоб, — гэжэ Валя хэлээд, ахынгаа урдаһаа гайхангыар хараад байшана. — Томо хүнише ши гэжэ болодог юм гү?

- *Үгы, ехэ хүнише ши гэжэ болохогүй, та гэхэ ёһотой. Муу хүүгэд лэ ехэ хүнише ши гэдэг.*

- *Ши гэхэээ болеоб, — гэнэ Дулма.*

Тэдэ хоёр ханаагаа амарангяар наадаба. Дулма аман соогоо та, та гэжэ гүбэрнэ. Энээнһээ хойшо аха хүнише ши гэхэээ болихо байха.

(Ж. Балданжабон)

8. Энэ рассказ уншагты. Точконуудай орондо таараха падежэй залгалтануудые табигты. Танай хургуулида хайшан гэжэ бал-маскарад үнгэрдэг бэ? Энэ жэлдэ ямар костюмуудые бэлдээбта? Энээн тухай найруулга бэшэгты.

Боосоогоо алдаһан Булад

Шэнэ жэлэй ёлко дүтэлбэ. Нэгэтэ Булад Олег хоёр боосолдобо. Булад иигэжэ хэлэбэ:

- *Елкын нааданда нам... танихагүйш. ... нэгэшье хүнэй хараа үзөөгүй костюм бэлэдхэнэб.*

Үнинэй хүлээгдэһэн шэнэ жэл одоошье хүрээжэ ерэбэ. Манай хургуулин томо зал соо бал-маскарад болобо. Олег боосолдоһон нүхэрөө бэдэржэ оробо. ... костюмуудые харанагүй, харин юумэ гээһэндэл, хүнүүдэй гуталнуудые шэртэнэ.

Тиигэжэ ябатараа, нэгэ хүбүүе гарһаань татан байлгаад:

- *Энэ ... Булад гээшэлиши даа! — гээд, маскыень нюурһаань хобхо татаба.*

- *Ши нам... хайшан гэжэ танибаши? — гэжэ Булад ехэл гайхангяар асууба.*

- *Гуталааршни шам... таняаб, баруун гуталайшни хоншоор шул-гаранхай ха юм, — гэбэ Олег.*

Боосоогоо алдаһан Булад:

- *Хойто жэлэй ёлкодо ... боосоогоо эдихэб: ондоо гутал үмдөөд ерэхэб, — гэжэ дорюунаар хэлэбэ.*

(Д. Ошоров)

9. Танай ханахада, энэ ямар хүбүүн бэ? Энэ текст соо ямар түлөөнэй үгэнүүд хэрэглэгдэнхэйб? Ньюрай түлөөнэй үгэнүүдэй падежыень заагты. Өөрынгөө дуратай ном тухай хөөрөжэ үгэгты.

Хуршым хубүүхэн

Нэгэтэ хуршындоо ороном, хубүүниинь номойнгоо хуудаһа таһалжа һууба.

- Ши номоо юундэ шуулабаи? — гэхэм, намда шигээжэ харюусаба:

- Энэ ном минии бэшэл. Эрдэни манайда мартаад ошоо. Абым намда үгэһэн ном абдар соо хадагалаатай бишл.

(В. Жалсанов)

10. Хэндэ уһан гомдоноб? Гурбадахи нюурай зүгһөө энэ рассказ бэшэгты.

Уһанай гомдол

Би уһанби. Юрын уһанби. Дуһалнуудни шулуу нүхэлжэ шадаха. Дуһалнуудһаамни гол горхон, нуур далай биш болодог. Минии дуһалнуудаар фабрика, заводууд, электростанцинууд хүдэлдэг. Үбһэ ногоо, сэсэг жэмэс, ой модо, орооһо тарья ургуулдагби. Амитадые ундалулдагби. Хүн зондо туһатайб. Минии шэргэшөө һаа, юун бололтойб? Бодожо үзэгты.

Тиин гэхээ зарим хүнүүд юундэ намайе тоодоггүй гээшэб. Хара уһан харамтай бэшэ гэхэхээ гадна, «уһан тархиш», «уһан мүртэй, урагшагүй амитаниш» гэхэ мэтээр намайе муу жэшээ болгодог. Тээд яахаб, энээнһээ муудаха бэшэб. Харин намайе бузарлахань муу. Хамаг хог богоо, элдэб шорой шохойгоо эрьедэмни хаядаг, үнгэрхэдөө, һаба руумни угаадаһаа адхажархидаг. Мүн зарим үйлэдбэриин газарнууд элдэб хоротой угаадаһа, үлэгдэлөө соргоор нам уруу урадхадаг —энэнь юунһээшье доро.

Үхибүүд намда дуратай. Зүб ааб даа. Уһанда тамардаг, шунгадаг, эрьедэмни һэрюусэдэг. Тиимэ аад, намайе булангиртуулхань, бузарлахань муу. Эрьеымни сэсэг, ногоо үлтидэг, бургааһа һөөг хухалдаг. Тиихэдээ өөһэдтөөл муу юумэ хэнэ гээшэ.

Би уһанби. Үгы боложо шадахагүйб. Хүн зоной, амитадай туһада байнаб. Намайе гамнагты! Бү бузарлагты!

(«Байгаалин шэнжэлэл» номһоо)

11. Нютагайнгаа ямар нэгэ дайнай ветеран тухай хөөрөжэ үгэгты. Хаана дайнда хабаадааб? Энэ рассказ соо тэрэ гэжэ үгэ ямар үгэнүүдые заанаб? Түлөөнэй үгэнүүдтэ асуудалнуудые табигты. Падежыень заагты.

Батын үбгэн баабай

Батын үбгэн баабай саб сагаан үнэтэй. Дайнда шархатаһан баруун хулынь бага дохолдог. Тэрэ(?) шара хулһан тулгуурһаа халадаггүй. Газаа наранда игаажа хууха дуратай. Үбсүүн дээрэ дайнай хоёр ордентой. Тэдэнь (?) наранда наадан ялардаг. Энеэбхилһэн найхан шарайгаараа бидэниие (?) угтадаг. Бидэ(?) булта Батын үбгэн баабайда дуратайбди. Тэрэ(?) манда(?) дайн тухай хөөрэдэг.

Батын үбгэн баабай үхибүүдтэ хандажа: «Таанар(?) дайн сэрэг үзэхэгүйт. Бүхы дэлхэйн ажалишан арад амгалан байдалай түлөө тэмсэнэ. Дэлхэй дээрэ амгалан хуудал мандаха даа. Манай(?) Эсэгэ орон улам хүсэтэй, бүри найхан болоно. Таанар(?) найнаар хуража, бэрхэ хүнүүд болохоо оролдогты!» — гээд, нарата дэлхэе шэртэн хаража хуудаг.

(Ц. Номтоев)

12. Шүлэг уншагты. Зааһан түлөөнэй үгэнүүдые ологты. Ямар үгэнүүдэй түлөө хэрэглэгдэнхэйб? Энэ түлөөнэй үгэнүүдые хэрэглэжэ, мэдүүлэлнүүдые зохёогты.

Борбилоохон

*Шамһаа эртэ һэринхэй,
Намһаа түрүүн бодонхой,
Шанга абья үгэнхэй
Шагша жаахан шубуухай
Борбилоохон, борбилоо-
Борбогорхон шолмо лэ.
Шуран солбон бээтэй,
Шууяа шарьяа ехэтэй,
Иихэ тиихээ собхорхо,
Эдэе унда бэдэрхэ.
Борбилоохон, борбилоо-
Борбогорхон шолмо лэ.*

(Ц.-Д. Дондогой)

**Грамматический тест
по теме «Түлөөнэй үгэ» (4 класс)**

1. Өөр тухайгаа хөөрэхэдөө, ямар түлөөнэй үгэ хэрэглэхэбибди?
 - а) тэрэ
 - б) та
 - в) би
2. Нүхэртөө хандахадаа, ямар түлөөнэй үгэ хэрэглэхэбибди?
 - а) би
 - б) ши
 - в) бидэ
3. Хөөрэлдөөндэ хабаадаагүй хүн тухай хөөрэхэдөө, ямар түлөөнэй үгэ хэрэглэнэбибди?
 - а) тэрэ
 - б) та
 - в) тэдэ
4. Доро бэшээтэй үгэнүүд соо үлүү үгэ бии. Элирүүлэгты. Танай, энэ, эшэ, иимэ, би, шамда, бидэ, та.
5. Түлөөнэй үгэнүүд юумэ, тэмдэг, тоо, үйлэ
 - а) нэрлэдэггүй
 - б) заадаг
 - в) заадагшые, нэрлэдэгшые
6. Түлөөнэй үгэнүүд хэды бүлэг боложо хубаардаг бэ?
 - а) нэгэ
 - б) гурбан
 - в) хоёр
7. Тэдэ, та, ши, тэрэ...
 - а) заахан түлөөнэй үгэнүүд
 - б) нюурай түлөөнэй үгэнүүд
 - в) дугаарлахан түлөөнэй үгэнүүд
8. Иимэ, ихэ, тэрэ, эдэ...
 - а) нюурай түлөөнэй үгэнүүд
 - б) заахан түлөөнэй үгэнүүд
 - в) дугаарлахан түлөөнэй үгэ
9. Энэ мэдүүлэл соо тэдэ гэжэ үгэ ямар түлөөнэй үгэ болоноб: Тэдэ хараасгайнуудай тоонто нюотаг баһа эндэ гү?

- а) зааһан түлөөнэй үгэ
 - б) нюурай түлөөнэй үгэ
 - в) дугаарлаһан түлөөнэй үгэ
10. Энэ мэдүүлэл соо тэдэ гэжэ үгэ ямар түлөөнэй үгэ болоноб:
Тэдэ _ндэглэхээ бэлдэжэ байна.
- а) дугаарлаһан түлөөнэй үгэ
 - б) нюурай түлөөнэй үгэ
 - в) зааһан түлөөнэй үгэ
11. Бидэ, таанар, тэдэ
- а) нэгэнэй тоогой түлөөнэй үгэнүүд
 - б) олоной тоогой түлөөнэй үгэнүүд
12. Түлөөнэй үгэнүүд зохилдодог гү?
- а) зохилдодог
 - б) зохилдодоггүй
13. Текст соо олон дахин хэрэглэгдэһэн минии гэжэ үгэ юугээр
хэлгэжэ болохоб?
- а) глаголоор
 - б) -мни
 - в) -шни
14. Та гэжэ түлөөнэй үгэ хамаанай падеждэ ямар залгалта абахаб?
- а) -та
 - б) -тай
 - в) -най
15. Бидэ теннис наадаха дуратай.... Точконуудай орондо таараха
частица табигты.